

HUKUKUN İÇ AHLÂKI: LON L. FULLER'İN GÖRÜŞLERİ ÇERÇEVESİNDE BİR İNCELEME*

*The Inner Morality of Law: An Examination within the Framework of Lon
L. Fuller's Theory*

E. İrem AKI**

ÖZET

Hukuk-ahlâk ilişkisi hukuki pozitivistler ve doğal hukukçular arasındaki en tartışmalı konulardan biridir. Bununla birlikte Lon Luvois Fuller bu iki akımdan da farklı olarak, hukuk ve ahlâk arasında alışılmışın dışında bir bağlantı kurmaktadır. Fuller'ın kurduğu bağlantının alışılmışın dışında olmasının nedeni, hukuk kurallarının içeriğinin ahlâki niteliğinden bağımsız olarak, hukukun kendine özgü bir ahlâkı olduğunu iddia etmesidir. Fuller sekiz ilke ileri sürer ve bu ilkelerin hukukun iç ahlâkını oluşturduğunu iddia eder. Bu sekiz ilke ise kanun koyucunun kuralları yaparken uyması gereken ilkeleridir: Hukuk kuralları genel, kamusal, geleceğe yönelik, açık, mantıksal olarak tutarlı, uygulanabilir, zaman içinde tutarlı olmalı ve yayımlanan kurallar ile onların fiili uygulaması arasında uyum olmalıdır. Dolayısıyla sekiz ilke hukuk kurallarının içeriğine yönelik ilkeler değildir, örneğin eşitlik ilkesi gibi. Bu noktada da tartışılması gereken soru, hukuk kurallarının içeriğinden bağımsız olarak hukukun bir iç ahlâka sahip olup olmadığıdır. Diğer bir ifadeyle, bu çalışmanın hedefindeki soru, hukuk kavramının

* Bu makale yazarın doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi (iremaki@gmail.com)

kendisinin içinde kalarak, hukuk kavramının dışına çıkmayarak bir hukuk-ahlâk ilişkisinin kurulup kurulamayacağıdır.

Anahtar Sözcükler: Lon Luvois Fuller, ahlâk, hukukun iç ahlâkı, kuralların genelliği, idari emir

ABSTRACT

The relationship between law and morality is one of the most controversial topics between legal positivists and natural lawyers. However Lon Luvois Fuller makes an unfamiliar connection between law and morality that is different from both legal positivism and natural law theory. And this because Fuller argues that, without reference to the moral quality of the content of rules, law has its own internal morality. Fuller offers eight principles and argues that these principles constitute the inner morality of law. These eight principles are the principles that legislators must obey when creating rules. Rules should be general, published, non-retroactive, clear, non-contradictory, must not require the impossible, be constant through time, and there must be congruence between official action and declared rules. Therefore, the eight principles are not devoted to the content of rules, like, for example, the principle of equality. This article looks at the question whether law has its own morality unrelated to the content of rules. In other words, the main question of this work is whether a connection can be made between law and morality while being inside law, or else, without exiting law.

Keywords: Lon Luvois Fuller, morality, inner morality of law, generality of rules managerial direction.

Giriş

Fuller hukuk ve ahlâk arasında zorunlu bir ilişki olduğunu iddia eden, 1902 ve 1978 yılları arasında yaşamış Amerikalı bir hukuk felsefecisidir.¹ Bununla birlikte Fuller'ın hukuk ve ahlâk arasında kurduğu ilişki, hukuk felsefesinin geleneksel bir şekilde tartıştığı hukuk ve ahlâk ilişkisinden farklıdır. Hatta, Fuller'ın hukuk ve ahlâk arasında kurduğu bağlantının

¹ Summers, 1984, s.3, 13.

bugün bile alışılmışın dışında olduğu iddia edilebilir. Zira hukuk felsefesi geleneğinde, hukuk ve ahlâk arasındaki bağlantı hukuk kurallarının içeriğinin ahlâki niteliğine göre tartışılmaktadır.

Hukuk felsefesi geleneği derken hukuk teorisinde mevcut iki yaklaşım, yani hukuki pozitivism ve doğal hukuk akımı arasındaki tartışma kast edilmektedir.² Hukuki pozitivism akımının kuramcıları arasında John Austin, Jeremy Bentham, Hans Kelsen ve H.L.A Hart sayılabilir. Hukuki pozitivismin temel özelliği, hukukun toplumdaki insanların kararıyla çıkarılmış olduğunu ileri sürmesidir.³ Hukuk kurallarının insanların kararıyla çıkarılmış olmasının anlamı, hukukun sosyal olarak yaratılmış ve üretilmiş bir kavram oluşudur.⁴ Pozitivismin bu özelliği, hukuku koyan kaynağa bakarak açıklamasıyla ilgilidir. Bu teze sosyal kaynaklar tezi adı verilir.⁵ Hukuki pozitivismin bir diğer önemli tezi konvansiyonellik tezidir. Bu teze göre, hukukun varlığı, “*bir normun toplumun hukukunun parçası olabilmesi için gereken şartları*” düzenleyen tanıma kuralının,⁶ hukuk sistemindeki yetkililer tarafından kabul edilmesi, yani bir konvansiyonla kurulmasına bağlıdır.⁷ Hukuki pozitivismin kabul ettiği bir diğer tez ise ayırma/ayrılabilirlik tezidir. Ayırma tezi hukuk ve ahlâk arasında bir ilişki kurulamayacağını belirtirken, ayrılabilirlik tezi, hukuk ve ahlâk arasında zorunlu hiçbir ilişki kurulmayacağını ileri sürmektedir.⁸ Diğer bir ifadeyle bu tez, hukukun ve ahlâkın kavramsal olarak ayrı şeyler olduklarını iddia etmektedir.⁹ Hukuk ve ahlâkın ayrı kavramlar olmasının anlamı, neyin hukuk olduğunu neyin hukuk olmadığını belirleyen tanıma kuralında veya hukuki geçerlilik kriterinde ahlâka yer verilmemesidir. Diğer bir ifadeyle, bir hukuk normunun geçerliliği onun ahlâka uygun olmasına bağlı değildir.¹⁰

² Burada sadece geleneksel hukuk felsefesindeki tartışmaya yer verilmiştir zira Eleştirel Hukuk Çalışmaları, Feminist Hukuk Teorisi gibi yaklaşımlar hukuk sistemine ilişkin yapısal eleştirilerde bulunmaktadır.

³ Uygur, 2003, s. 146. Hukuki pozitivism akımı için ayrıca bkz. Keyman, 1978, s.17-55.

⁴ Himma, s.16.

⁵ Uygur, 2003, s.146.

⁶ Uygur, 2003, s.148. Tanıma kuralı için bkz. Surlu, 2008.

⁷ Ceylan, s.217-218; Himma, s.21. Zayıf ve güçlü konvansiyonellik tezleri için bkz. Ceylan, s.217-218; Himma, s.20-28.

⁸ Uygur, 2003, s.152. Dolayısıyla bugün hukuki pozitivismin bazı temel özellikleri açısından türlerine ayrıldığına, kapsayıcı ve dışlayıcı pozitivism gibi, farkında olmak gerekmektedir. Bkz. Uygur, 2003,s.152; Himma, s.13.

⁹ Himma, s.28.

¹⁰ Ceylan, s.219.

Doğal hukuk akımı ise hukuki pozitivizmin karşıtı olarak, hukuk ve ahlâk arasında hukuki geçerlilik kriteri bakımından kavramsal, mantıksal ve zorunlu olarak temel bir bağlantı olduğunu iddia etmektedir.¹¹ Hukuk ve ahlâk arasında zorunlu bir bağlantı olmasının sonucu “adil olmayan hukuk, hukuk değildir” anlayışının ortaya çıkmasıdır.¹² Dolayısıyla doğal hukuk açısından hukuk kurallarının içeriğinin ahlâka uygun olması gerektiği belirtilebilir.¹³

Fuller ise hukuk kavramının kendisine içkin veya hukuk kavramının kendisine özel bir ahlâk kavramının arayışındadır. Diğer bir ifadeyle Fuller, hukuk kurallarının ahlâki içeriğiyle ilgilenmemektedir. Bununla birlikte Fuller, hukuk felsefesinin bu konuyla ilgilenmemesi gerektiğini düşünüyor da değildir. Fuller, hukukun içeriğiyle ilgilenen doğal hukuk akımının, hukuk teorisinde bırakmış olduğu boşluğu doldurmak istemektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın hedefindeki soru yanıtlanırken Fuller’ın hukuki düzenlemelerin içeriğinin ahlâki niteliğinden bahsetmediğinin farkında olmak gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle Fuller hukukun iç ahlâki olduğunu ileri sürerken hukuki düzenlemelerin örneğin anayasaların, kanunların temel hak ve özgürlükleri koruması gerekliliğinden veya ne dereceye kadar koruyor olduğundan bahsediyor değildir.

Ayrıca Fuller’ın teorisi açısından göz önünde bulundurulması gereken bir nokta daha söz konusudur: Fuller’a göre hukuk teorisi “belirli hukuk kurallarına” değil, “hukuk sistemlerine” odaklanmalıdır. Burada önemli olan nokta, Fuller’ın, doğal hukuku eleştirenlerin “belirli kurallar ahlâki olmasa bile hukuktur” şeklindeki düşüncelerini haklı bulmasıdır. Diğer bir ifadeyle doğal hukukçuların “adil olmayan kanun, kanun değildir” iddiasına karşılık, Fuller’ın teorisi belirli bir hukuk kuralına değil, “hukuk sisteminin” kendisine odaklanmaktadır.¹⁴

Netice olarak Fuller’ın, hukuk ve ahlâk arasında alışılmışın dışında bir bağlantı kurarken, bunu hukuki pozitivizm/doğal hukuk karşıtlığı üzerinden

¹¹ Murphy, Coleman, s.11. Ayrıca bkz. Yücel, s.76; Keyman, 1998, s.32-33.

¹² Wacks, s.3. Bununla birlikte “*adil olmayan hukuk, hukuk değildir*” sözünü, Aquinas’ın hiçbir zaman bu şekilde ifade etmediğine yönelik bir iddia da mevcuttur. Wacks, s.4; Bix, 2004(a), s.68. Ayrıca bugün doğal hukuk akımının geleneksel ve modern olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtmek gerekmektedir. Bkz. Bix, 2004(b), s.291-343.

¹³ Uslu, s.227; Aktaş, 2004, s.5.

¹⁴ Murphy, Coleman, s.38.

yapmamış olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle, Fuller bu bağlantıyı kurarken, hem hukuki pozitivizme hem de doğal hukuk akımına yönelik eleştirilerini dile getirmiştir.¹⁵

Fuller bu alışılmışın dışında olan hukuk-ahlâk ilişkisini ise sekiz ilke aracılığıyla kurmaktadır. Diğer bir ifadeyle Fuller kanun koymanın iç ahlâkı¹⁶ olarak adlandırdığı sekiz ilke getirmektedir. Bu ilkeler:

1. Kurallar genel olmalıdır
2. Kurallar yayımlanmış olmalıdır
3. Kurallar geçmişe yürür olmamalıdır
4. Kurallar açık olmalıdır
5. Kurallar çelişmemelidir
6. Kurallar imkansız talep etmemelidir
7. Kurallar zaman içinde tutarlı olmalıdır (sabitlik)
8. Yetkililerin eylemi ve yayımlanmış kurallar arasında uyum olmalıdır

Fuller'a göre kanun koyucunun bir hukuk sistemi oluşturmak için yerine getirmesi gereken bu sekiz ilke hukukun iç ahlâkını oluşturmaktadır. Bu noktada da tartışılması gereken soru, hukuk kurallarının içeriğinden bağımsız olarak hukukun bir iç ahlâka sahip olup olmadığıdır. Diğer bir ifadeyle, bu çalışmanın hedefindeki soru, hukuk kavramının kendisinin içinde kalarak, hukuk kavramının dışına çıkmayarak bir hukuk-ahlâk ilişkisinin kurulup kurulamayacağıdır.

I. Ahlâk Kavramı ve Anlamları

Bu soru yanıtlanırken ilk olarak “ahlâk”ın hangi anlamından bahsedildiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Çünkü ahlâk kavramıyla pek çok bağlamda karşılaşılmasına ve ahlâk kavramının açık bir kavram

¹⁵ Rundle, 2012, s.2-3.

¹⁶ Bu aşamada terimlerle ilgili bir noktayı açıklamak gerekmektedir. Fuller, *The Morality of Law*'da, kanun koymanın iç ahlâkından değil, hukukun iç ahlâkından bahsetmektedir. Kenneth I. Winston'a göre hukukun iç ahlâkındaki “hukuk” kelimesi bir sosyal düzenleme modeli olarak kanun koyma (legislation) faaliyetini belirtmektedir; yoksa bir bütün olarak hukuk kavramını değil. Winston, s.44, dipnot 33. Zira Fuller'a göre hukuk, kanun koymanın da dahil olduğu çeşitli sosyal düzenleme modellerini içermektedir. Kanun koyma bunlardan sadece bir tanesidir. Sosyal düzenleme modelleri için aşağıda bkz. s.15, dipnot.80.

olduğu düşünülmesine rağmen, ahlâk kavramı açık bir kavram değildir.¹⁷ “Sözcüğün anlamında, kullanıldığı bağlamlara göre kimi farklılıkların olduğu; buna karşılık kimi özelliklerinin hep aynı kaldığı görülmektedir.”¹⁸ Dahası Fuller da ahlâkın hangi anlamını kullandığını açıkça ortaya koymamaktadır.¹⁹

Bununla paralel olarak, hukuk felsefesi literatüründe de, iki farklı ahlâkîlik olduğu belirtilmelidir.²⁰ Bu iki ahlâkîlik arasındaki ayrımı Hart, literatürde Devlin-Hart tartışması olarak bilinen tartışma çerçevesinde ortaya koymuştur. İki tür ahlâkîlikten ilki, pozitif ahlâktır, yani “belli bir toplumsal grup tarafından fîilen benimsenen ve paylaşılan ahlâk”tır.²¹ İki tür ahlâkîlikten ikincisi eleştirel ahlâktır. Eleştirel ahlâk, “pozitif ahlâk da dahil olmak üzere mevcut toplumsal kurumları eleştirmekte kullanılan genel ahlâk ilkeleridir.”²²

Bu ayrım yanında, Ioanna Kuçuradi’nin yaptığı ahlâkın farklı anlamlarına bakılabilir. Buna göre ahlâkın ilk anlamı toplumdaki “değer yargıları”dır.²³ Değer yargıları, “yüklemleri iyi – kötü, güzel – çirkin, faydalı – zararlı, doğru – yanlış, günah – sevap ve bu gibi sıfatlar olan,” normlardır.²⁴ Örneğin, “büyüklerin önünde sigara içmek kötüdür”, “içki içmek kötüdür”, “büyüklerin elini öpmek iyidir” gibi. “Bu bağlamlarda ahlâktan söz edilirken dile getirilmek istenen, hep, insanlararası ilişkilerde kişilerin uymaları beklenen - talep edilen - davranışlardır. Yapılması – yapılmaması gereken (izin verilen – verilmeyen; teşvik edilen – yasaklanan) davranışlardır; başka bir deyişle belirli bir grupta ya da genel olarak iyi sayılan – kötü sayılan davranışlardır.”²⁵ Bu türden değer yargılarının özelliği, toplumdaki topluma veya zaman içinde değişiklik göstermesidir. Zira Türkiye’de içki içmek kötü bir davranış olarak kabul edilirken, Almanya’da bu değer yargısı geçerli değildir. Diğer yandan, değer

¹⁷ Tepe, 2011, s.14.

¹⁸ Tepe, 2011, s.14; Tepe, 1998, s.12.

¹⁹ Summers,1965, s.3.

²⁰ Uygur, 2014, s.163-164.

²¹ Hart, 2011, s.28. Devlin-Hart tartışması için bkz. Uzun, s.152-71.

²² Hart, 2011, s.28. Pozitif ahlâkın çeşitli anlamları için bkz. Uygur, 2014, s.164; Uygur, 2006, s.3.

²³ Ahlâkın bu anlamı Hart’ın ileri sürdüğü pozitif ahlâk tanımına denk düşmektedir.

²⁴ Kuçuradi, 1998, s.29.

²⁵ Kuçuradi, 1988, s.21.

yargılarının tek türü zamana ve yere göre değişiklik gösteren değer yargıları değildir. Örneğin “yalan söylemek kötüdür”, “işkence kötüdür”, “eşitsiz muamele kötüdür” gibi değer yargıları da vardır. Bunların birinci türden değer yargılarından farkı, her zaman-her yerde iyi veya kötü sayılmalarıdır.²⁶

Dolayısıyla “... ahlâk denen olgu, yaşamda çeşitli ahlâklar olarak karşımıza çıkıyor; ama bu çeşitli ahlâklar, bir kısmı değişik ve değişken olan davranış kuralları ve değer yargıları, bir kısmı ise pek değişiklik göstermeyen davranış kuralları ve değer yargılarından oluşuyor.”²⁷ Netice itibariyle her iki türden değer yargılarına da uyulmaları bekleniyor ve bu değer yargılarına göre kişi eylemleri değerlendiriliyor.²⁸

Kuçuradi değer yargılarının yanında, kişilerin eylemlerini belirlemeleri beklenen kurallar ve ilkelerin de ahlâk terimiyle ifade edilebileceğini belirtmektedir. Örneğin, “ırk ayrımı yapmamak gerekir”, “sözünde durmak gerekir”, “büyüklerin ellerini öpmek gerekir” gibi.²⁹ Eylemleri belirlemeleri beklenen kurallar ve ilkeler aslında değer yargılarının, eylemi belirlemesi beklenen kural veya ilkeye dönüşmüş halidir. Örneğin, “içki içmek kötüdür” değer yargısı, “içki içmemek gerekir” normuna dönüşmektedir. Ancak “içki içmek kötüdür” değerlendirme normuyken, “içki içmemek gerekir” davranış normudur.³⁰

Fuller’ın ileri sürdüğü ilkeler de (“kurallar genel olmalıdır” veya “kuralları genel yapmak gerekir”, “kuralları anlaşılabilir yapmak gerekir”, “kuralları geçmişe yürütür yapmamak gerekir” vb.) kanun koyucuların hukuk kuralları oluştururken nasıl davranmaları gerektiğini bildiren normlardır. Daha kısa bir ifadeyle Fuller’ın ileri sürdüğü ilkeler, kanun koyucuların eylemlerine ilişkin gereklilik dile getiren normlar; yani davranış normlarıdır.³¹ Bu gereklilik bildiren kurallar veya ilkeler (hem Fuller’ın ileri

²⁶ Kuçuradi, 1988, s.22.

²⁷ Kuçuradi, 1988, s.22.

²⁸ Kuçuradi, 1988, s.22.

²⁹ Kuçuradi, 1988, s.27.

³⁰ Bu ayrımı kavramamı sağladığı için Prof. Dr. Abdullah Kaygı’ya çok teşekkür ederim.

³¹ “Normlar, değerlendirmeye yarayan -bir eylemi, bir sanat yapıtını, bir düşünceyi, bir kavramı vb. değerlendirmeye yarayan- ve genel ya da geçer olma iddiasında olan önermelerdir.” Kuçuradi, 2009, s.175-176. Kuçuradi norm kavramının altına “a) bütün değer yarılarının, b) her türlü buyruğu ve c) bütün patrik kuralları-ilkeleri” koyabileceğimizi belirtmektedir. Kuçuradi, 2009, s.176.

sürdükleri hem de verilen diğer örnekler) kişilerin eylemlerini belirlemeleri beklenen normlardır.³²

Bununla birlikte, “ırk ayrımı yapmamak gerekir” veya “büyüklerin ellerini öpmek gerekir” ya da “kuralları genel yapmak gerekir” normlarının, farklı türden normlar olduğu görülebilir. Bu normların farklı türden normlar olması, türetildiklerin kaynakların farklılığından ileri gelmektedir. Bir normun türetildiği kaynağı tespit etmek ise normların temellendirilmesiyle ilgilidir. Bir normun temellendirilmesi, normun “*devşirildiği, çıkarıldığı yerin gösterilebilmesi demektir; ona h e r h a n g i bir temelin bulunabilmesi değil.*”³³ Dolayısıyla, normun dile getirdiği gerekliliğe “*neden... yapmak gerekir?*” sorusu sorulduğunda ve bu soru bir bilgiyle yanıtlandığı zaman, söz konusu olan norm temellendirilebilir bir normdur.³⁴

Normların dile getirdikleri gereklerin ise Kuçuradi’ye göre “*iki farklı kaynaktan -biri deney, diğeri de insanın değerinin bilgisi olmak üzere iki ayrı kaynaktan- ve farklı yollardan -farklı çeşitten akıl yürütmelerle - induksiyon ve reductio ad absurdum ile- türetildiği görülüyor.*”³⁵

Kaynağı deney olan kuralların bir kısmı farklı çevrelerdeki doğal-toplumsal koşullardan ve farklı kültürlerden kaynaklanan düzen kurucu davranış kurallarıdır. Bu kurallar değer koruyucu olduğu gibi değer harcayıcı da olabilmektedir.³⁶ Kaynağı deney olan bazı normlar da induksiyon yoluyla türetilmektedir. Bu tür normlar tek tek davranışlardan yapılan ve yarar-zarar gözetilerek yapılan çıkarımlardır. Örneğin “savurgan olmamak gerekir, kırmızı ışıkta geçmemek gerekir” gibi.³⁷

Kaynağı insanın değerinin bilgisi olan normlara ise ilke denilmektedir. Kuçuradi’ye göre, insanın değerinin bilgisinden türetilen “ilke”ler Türkçe’de ahlâk kavramına yüklenen ikinci anlama denk gelmektedir. Bu doğrultuda,

³² Kuçuradi, 1988, s.27. Ancak Fuller’ın dile getirdiği ilkelerin bir diğer özelliği normların yapımı hakkında normlar olmalarıdır. Diğer bir ifadeyle meta normlar olarak da ifade edilebilir. Hart’ın terimleriyle ifade edilecek olursa, kurallar hakkındaki kurallardır. Ancak Hart’ın görüşlerinden farklı olarak, Fuller’ın ileri sürdüğü ilkeler bir geçerlilik kriteri oluşturmamaktadır.

³³ Kuçuradi, 2009, s.178.

³⁴ Kuçuradi, 1988, s.27; Kuçuradi, 2009, s.179.

³⁵ Kuçuradi, 1988, s.27.

³⁶ Kuçuradi, 1988, s.27-28.

³⁷ Kuçuradi, 1988, s.28.

Kuçuradi'ye göre, bu tür ilkelere “ahlâk ilkeleri” demek yerine, ahlâklılık ilkeleri veya etik ilkeler demek daha uygun görünmektedir.³⁸

Kuçuradi'ye göre etik ilkelerin “*bir kısmı, insanın değerinin bilgisinden doğrudan doğruya yapılan çıkarımlardır: ‘insanlara, insan olarak, eşit muamele yapmak gerekir’, ‘sözünde durmak gerekir’ gibi; bir kısmı da dolaylı olarak –bu değeri harcayan tarihsel koşullar aracılığıyla: örneğin ‘ırk ayrımı yapmamak gerek’, ‘işkence yapmamak gerek’ gibi.* Kuçuradi'ye göre, bu tür çıkarımlar şu şekilde yapılır: *insanın değeri buysa (: insanın, tür olarak yapısal olanakları bunlarsa); demek ki, hiçbir insan (: insan türüne ait hiçbir varlık) bu değere zarar verecek (: bu olanakların gerçekleştirilmesini engelleyecek) bir şey yapmamalı: söz gelişi insanları kandırmamalı, insanlara işkence yapmamalı.*”³⁹

Yukarıda yapılan açıklamalar ışığında sekiz ilkenin türetilme kaynağını ortaya koymak, sekiz ilkenin niteliğini belirlemek bakımından önemlidir. Zira bu ilkelerin türetildiği kaynağa göre, bu ilkelerin etik ilkeler olup olmadıkları ortaya konulabilir. Bu doğrultuda bu makalenin temel sorusu olan Fuller'ın görüşleri çerçevesinde hukukun iç ahlâkından söz edilip edilemeyeceği sorusu, onun getirdiği ilkelerin etik ilkeler olup olmadığı sorusunun cevabına bağlıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi bir ilkenin etik ilke olup olmadığı ise, ilkenin insan değerinin bilgisinden türetilip türetilmediğine bağlıdır. Daha açık bir ifadeyle eğer sekiz ilkenin insanın değerinin bilgisinden türetilmediği gösterilebilirse, bu ilkelerin etik ilkeler olduğu ve dolayısıyla hukukun kendine özgü bir ahlâkı olduğu iddia edilebilecektir. Eğer bu gösterilemezse bu ilkelerin yalnızca kanun koyucuya yönelik form/şekil ilkeleri olduğu ileri sürülebilecektir.

Ancak bu noktanın açıklanabilmesi için , “değerler” ve tür olarak “insanın değeri”ne, bu çalışmanın konusunu aşmakla beraber, sekiz ilkenin niteliğini belirlemeyle ilgisinde yer verilmelidir. İnsanın değerinin anlamını ortaya koyabilmek için öncelikle “değerler”e bakmak gerekmektedir. Kuçuradi'ye göre değerler taşıyıcılarına göre üçe ayrılır; insanın değerleri, etik değerler ve toplumsal değerler olmak üzere.

³⁸ Kuçuradi, 1988, s.30. Çalışmanın geri kalanında bu tür ilkeler kast edildiği zaman “etik ilkeler” terimi kullanılacaktır.

³⁹ Kuçuradi, 1988, s.29.

“İnsanın değerleri amaçlarına uygun şekilde gerçekleştirilen insan etkinlikleridir”;⁴⁰ bilim, felsefe, sanat, hukuk gibi. Bu etkinlikler kişilerce gerçekleştirilirler ve insanda olanak olarak vardır. Etik değerler ise ikiye ayrılır, etik kişi değerleri ve etik ilişki değerleri olmak üzere. Toplumsal değerler ise laiklik idesi, eşitlik idesi, adalet idesi, özgürlük idesi gibi idelerdir.⁴¹

İnsanın değeri ise insanın diğer türler arasındaki yeridir.⁴² İnsanın diğer türlere ilişkin yerine baktığımızda insanın “değerler”e sahip olması onun yerini belirtmektedir.⁴³ “Değerleri -: b ö y l e etkinlikleri- dir insanı değer l i kılan. Böylece insanın değerinin bilgisi, böyle etkinlikleri ve ürünleri aracılığıyla edindiğimiz, insanın bu olanaklarının bilgisinden başka bir şey değildir.”⁴⁴

İnsanın değerinin bilgisi de ortaya konulduktan sonra, sekiz ilkenin insan değerinin bilgisinden türetilip türetilmediğinin belirlenmesi gerekmektedir. Sekiz ilkenin insanın değerinin bilgisinden türetilip türetilmediğinin açıklığa kavuşmasından sonra, hukukun iç ahlâkından söz edilip edilmeyeceği veya bu ilkelerin etik ilkeler olup olmadığı ortaya konulabilir.⁴⁵ Bu noktanın açıklanabilmesi için de ilk olarak hukukun iç ahlâkının sekiz ilkesinin köklerinin neye dayandığını ortaya koymak gerekmektedir.

II. Sekiz İlkenin Temellendirilmesi

Fuller’in ileri sürdüğü sekiz ilkenin türetilme yolunu ve kaynağını tespit edebilmek için “neden kuralları sekiz ilkeye uygun olarak oluşturmak gerekir?” sorusu sorulmalıdır. Bu sorunun cevabı ise kurmaca kral Rex’in hikayesi aracılığıyla verilebilir.

Fuller, *The Morality of Law*’da bize bir monarkın hikayesini sunar. Aslında bu hikaye Fuller’in *Positivism and Fidelity to Law: A Reply to Prof. Hart*⁴⁶ başlıklı makalesinde sunduğu monarkın hikayesinin daha ayrıntılı ve

⁴⁰ Kuçuradi, 2006, s.170.

⁴¹ Kuçuradi, 2006, s.169-180.

⁴² Kuçuradi, 2007, s.72.

⁴³ Kuçuradi, 2006, s.170.

⁴⁴ Kuçuradi, 2006, s.170-171.

⁴⁵ Ancak bu noktada sekiz ilkenin Hart’ın ileri sürdüğü pozitif ahlâk veya Kuçuradi’nin ileri sürdüğü değer yargılarıyla ilgili olmadığı belirtilebilir.

⁴⁶ Fuller, 1958, s.644-645.

sistematik bir halidir.⁴⁷ Bu hikaye *Rex* isimli monarkın mutsuz hükümlerliğini anlatmaktadır. Bu hikayede *Rex*, bir reformcunun gayretkeşliğiyle tahta çıkar. Ona göre ondan önce gelenlerin en büyük başarısızlığı, hukuk alanında olmuştur. Davalara ilişkin prosedürler çok yavaş ve elverişsizdir, kuralların dili sanki başka bir çağa ait gibidir, adalet pahalıdır vs. *Rex* bütün bu sorunları çözümlenmeye ve kendi “*ismini tarihe büyük bir kanun koyucu*” olarak yazdırmaya karar vermiş olmasına rağmen, bariz bir şekilde başarısız olmuştur. *Rex*’in başarısızlığı gerekli reformları gerçekleştirmemiş olmasından değil; hukuk oluşturmada (iyi olsun, kötü olsun) tamamen başarısız olmasından kaynaklanmıştır.⁴⁸ *Rex*’in neden ve nasıl başarısız olduğunu görebilmek için hikayesine daha yakından bakalım:

Rex tahta geçtiğinde, yaptığı ilk şey var olan kuralları yürürlükten kaldırmak olur. *Rex* daha sonra yeni bir kanun hazırlamaya girişir. Fakat en basit genellemeleri yapmak konusunda bile kabiliyetsiz olduğunu fark eder. *Rex*, genelleme konusunda pek çok ders aldıktan sonra bir kanun hazırlar ve artık uyuşmazlıkların bu kanuna göre çözümleneceğini, fakat kuralların içeriğinin devlet sırrı olarak kalacağını ilan eder. *Rex*’in bu kararı, ona tabi olanları kızdırır. Çünkü ne olduklarını bilmedikleri kuralların onlara uygulanması söz konusudur.⁴⁹

Rex, bu itiraz karşısında hayattan aldığı önemli bir dersin, edinilmiş tecrübenin verdiği avantajla karar vermek olduğunu düşünür ve yeni takvim yılının başında geçmiş olan yılın bütün uyuşmazlıklarını çözümleneceğini, ayrıca verdiği kararları ve bu kararlara dayanak olmuş olan kuralları yayımlayacağını ilan eder. Buna cevaben *Rex*’e tabi olanlar kuralları bilmek istediklerini söylerken, bu kuralları *önceden* bilmeyi ve onlara göre davranışlarını belirleyebilmeyi kastettiklerini söylerler.⁵⁰ *Rex* bu eleştiriler üzerine yeni bir kanun hazırlar. Fakat *Rex*’in hazırladığı yeni kanun yayımlandığı zaman anlaşılır ki bu kanun belirsizliklerle doludur. Kanunda sıradan vatandaşın veya hukukçuların anlayabileceği tek bir cümle dahi yoktur.⁵¹

⁴⁷ Rundle, 2012, s.88.

⁴⁸ Fuller, 1969, s.33-34.

⁴⁹ Fuller, 1969, s.34-35.

⁵⁰ Fuller, 1969, s.35. İtaliye Fuller’a ait.

⁵¹ Fuller, 1969, s.36.

Kanun hemen yürürlükten kaldırılır. Bunun üzerine Rex, uzmanlara kanunun esasına dokunmadan hükümleri açık hale getirmelerini emreder. Fakat kanun metnine açıklık kazandırılması, kanun maddelerinin birbirleriyle çeliştiği gerçeğini ortaya çıkarır.⁵²

Bir kez daha kanun yürürlükten kaldırılır. Bu arada Rex'in onlar için yaptığı her şeyden şikayet eden tebaasına karşı sabrı tükenmiştir. Bu nedenle Rex, onlara bir ders vermeye karar verir. Uzmanlara kanundaki çelişkileri kaldırmalarını, ama aynı zamanda kanunları sertleştirmelerini ve yeni suçlar eklemelerini emreder. Bu yeni düzenlemelerle, daha önce krala rapor sunmak için on gün verilirken, şimdi bu süre on saniyeye inmiştir. Kralın önünde öksürmek, hıçkırmak, hapşirmek, bayılmak on yıllık hapis cezası öngören bir suç olmuştur. Sonuç olarak, bu kanun yayımlandığı zaman neredeyse bir devrim baş göstermiştir. Öncülük eden vatandaşlar, bu kanunları reddettiklerini bildirmişlerdir. Daha sonra krala üzerinde şu not yazan yüzlerce dilekçe gönderilmiştir: *“Yapılamayacak olanı emretmek hukuk yapmak değildir, hukuk yapmamaktır, uyulamayacak bir emir hiçbir amaca hizmet etmez; karışıklık, korku ve kaostan başka.”*⁵³

Kanun yine yürürlükten kaldırılır ve bir grup uzman kanunu gözden geçirmek üzere tayin edilir. Uzmanlar kanun üzerinde çalışır, neredeyse her madde yeniden yazılır ve sonunda açık, tutarlı, vatandaşın gücünün ötesinde bir şey talep etmeyen bir kanun hazırlanır ve kanun metni her sokak başında dağıtılır. Bununla birlikte Rex'in hazırladığı taslaktan bu yana ülkede pek çok değişiklik olmuştur. Bu nedenle de Rex'in hazırladığı taslağın içeriğinde bir takım değişikliklerin yapılması gerektiği fark edilmiştir. Bunun üzerine uzmanların hazırladığı kanunun yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra, uzmanlar bir dizi değişiklik eklemişlerdir. Sonuç olarak yine bir hoşnutsuzluk oluşmuş ve sokaklarda anonim bir broşür dolaşmaya başlamıştır: *“Her gün değişen bir hukuk, hiç hukuk olmamasından daha kötüdür.”*⁵⁴

Kanuna ilişkin değişikliklerin hızı yavaşlayınca, bu sorun çözülmüş olur. Bunun üzerine Rex, bundan önceki sorunların uzmanlarından aldığı kötü nasihatlerden kaynaklandığı ve artık kendisinin yargı yetkisini

⁵² Fuller, 1969, s.36.

⁵³ Fuller, 1969, s.36-37.

⁵⁴ Fuller, 1969, s.37.

üstlendiğini bildirir. Nihayet, Rex'in tebaasının kendi davranışlarını tutarlı bir kurallar bütününe uyumlu kılabilmesine olanak sağlayan yeni bir dönem başladığı düşünülürken sonuç hiç de umulduğu gibi olmaz. Bir süre sonra Rex'in verdiği kararlar ve o kararlara uygulanması beklenen kanun arasında herhangi bir bağlantı olmadığı fark edilir. Rex'in verdiği kararlar ile yayımlanmış kanunlar arasında bir uyum yoktur. Sonunda vatandaşlar Rex'i tahttan indirmek için ne tür önlemler alınabileceğini düşünürken Rex ölür.⁵⁵

Hikayede görüldüğü gibi Rex adını tarihe büyük bir kanun koyucu olarak yazdırmak isterken, bir hukuk sistemi oluşturamadan ölmüştür. Kristen Rundle'a göre bu hikayenin önemi, Fuller'in hukuki patoloji veya başarısızlık sunarak ve nasıl bir hukuk sistemi oluşturulamayacağını ve sürdürülemeyeceğini göstererek, bu başarısızlığın nasıl başarıyla yer değiştirebileceği hakkında düşünmeye davet etmesidir.⁵⁶ Buna göre hukuk sistemi oluşturmada ilk başarısızlık, kural yaratmayı bile becerememekte, genelleme yapmada başarısızlıktır. Hukuk sistemi oluşturmada ikinci başarısızlık, kuralları yayımlamak konusunda başarısız olmaktır. Üçüncü başarısızlık, geçmişe yürür kanun yapmayı kötüye kullanmaktan kaynaklanan başarısızlıktır. Hukuk sistemi oluşturmada dördüncü başarısızlık, kuralları anlaşılabilir yapmak bakımından başarısızlık, beşinci başarısızlık da birbiriyle çelişmeyen kurallar yapmak bakımından başarısızlıktır. Bir hukuk sistemi oluşturmada altıncı başarısızlık, vatandaştan imkansız talep etmekten kaynaklanan başarısızlıktır. Yedincisi çok sık değişiklik yapmak olup, bunun neticesinde kurallara uymakla yükümlü olanların kurallara uyum sağlayamamaları söz konusudur. Sekizinci başarısızlık, yayımlanmış kurallar ile onların fiili uygulaması arasındaki uyumda başarısızlıktır.⁵⁷

Sonuç olarak, Rex'in bir hakim ve kanun koyucu olarak kariyeri *bir kural sistemi oluşturmada ve sürdürmede*⁵⁸ en azından sekiz açıdan başarısız olunabileceğini göstermiş⁵⁹ ve Fuller bu başarısızlıklardan kanun koyucunun hukuk oluşturmak için uyması gereken sekiz ilkeye ulaşmıştır.⁶⁰ Hukuk

⁵⁵ Fuller, 1969, s.38.

⁵⁶ Rundle, 2012, s.89.

⁵⁷ Fuller, 1969, s.39; Rundle,2012, s.89.

⁵⁸ İtalik bana ait.

⁵⁹ Fuller, 1969, s.38.

⁶⁰ Van der Burg, 2014(a), s.55; Van der Burg, 2014(b), s.60.

kuralları genel, kamusal, geleceğe yönelik, açık, mantıksal olarak tutarlı, uygulanabilir, zaman içinde tutarlı olmalı ve yayımlanan kurallar ile onların fiili uygulaması arasında uyum olmadır.⁶¹ Fuller'a göre bu "*sekiz noktanın herhangi birinde bütünüyle (total) başarısızlık, sadece kötü bir hukuk sistemine yol açmayacaktır; tam anlamıyla hukuk sistemi olarak adlandırılabilir (is not properly called legal system) bir şey dahi yoktur.*"⁶²

Dolayısıyla Rex'in hikayesi "neden kuralları sekiz ilkeye uygun olarak oluşturmak gerekir?" sorusuna bir cevap sunmaktadır: Eğer kanun koyucular bir hukuk sistemi oluşturmak istiyorsa bu sekiz ilkeye riayet etmeleri gerekmektedir. Aksi halde hukuk kuralları insan davranışına yön verememiş ve dolayısıyla bir hukuk sistemi oluşturulamamış olur.⁶³ Rex'in hikayesinin gösterdiği bir diğer şey ise, sekiz ilkeye riayet etmeyen bir hukuk sisteminde vatandaşın da kurallara uymak konusunda bir nedeninin kalmamasıdır. Zira Fuller'a göre, "*bir insanın yayımlanmamış bir kurala veya ondan gizlenen ya da o fiilini gerçekleştirdikten sonra oluşturulan veya rasyonel olmayan ya da*

⁶¹ Fuller, 1969, s.39.

⁶² Fuller, 1969, s.39.

⁶³ Rex'in hikayesinin bir diğer önemli yönü ise, hukuk yapma sürecinin kendisine odaklanılması gerektiğini göstermesidir. Oysaki geleneksel hukuk felsefesi kanun koyuculuk faaliyeti neticesinde çıkan ürüne, yani kanuna odaklanmaktadır. Van der Burg, 2014(a), s.54. Fuller ise kanun yapma sürecine ve girişimine odaklanmıştır. Luban, 2008, s.102; Van der Burg, 2014(a), s.56. Bu doğrultuda Fuller'a göre kanun koyucu, eğer hukuk olarak adlandırılacak bir yönetim formu oluşturmak ve bunu takiben hukukun insan davranışına yön veren bir yol işareti olarak hizmet etmesini istiyorsa, bu prosedürel sekiz ilkeye uyması gerekmektedir. Van der Burg, s.55. Fuller teorisini prosedürel doğal hukuk teorisi olarak nitelendirirken, onu eleştiren pek çok hukuki pozitivist, onun teorisini geleneksel doğal hukuk teorisi olarak görüp, bu ilkelerin hukuk kurallarının içeriğine ilişkin bir sınırlama getirip getirmediğini tartışmışlardır. Van der Burg, 2014(a), s.55. Halbuki Fuller, kanun yapma sürecinin bizatihi kendisine ve bu süreçte kanun koyucunun yerine getirmesi gereken sorumluluğa (sekiz ilkenin yerine getirilmesi) odaklanıp bu sorumluluğu "hukukun iç ahlâkı" ifadesiyle açıklamaya çalışmaktadır. Fuller, 1969, s.223. Bu noktayı, Fuller'ın Philip Selznick'e yazmış olduğu bir mektupta, ahlâk terimini ethos veya belirli rollere eşlik eden, belirli ahlâki sorumlulukları ifade eden bir terimle değiştirmeyi istediğini belirtmiş olması da doğrulamaktadır. Fuller, aynı şekilde yazdığı bir diğer mektupta şu fikri ileri sürer: "*Eğer kitabımı *The Morality of Law* olarak adlandırmak yerine, *Hukuk Yapmanın Ahlâkı (The Morality of Lawing)* olarak adlandırsaydım, pek çok yanlış anlaşılardan kaçınılabilecekti,*" çünkü "*hukuk sözcüğü raflarda durağan bir biçimde yatan kitapları akla getirirken,*" hukuk yapma (lawing) terimi birbiriyle etkileşim halindeki insanları ve etkileşimin uygun bir şekilde devam etmesini akla getirmektedir. Rundle, 2012, s.115.

*hukuk sistemi içindeki diğer kurallarla çelişen veya her dakika değişen bir kurala uymasına ilişkin ahlâki bir yükümlüğü yoktur.*⁶⁴ Fuller, kuralı uygulamakla yükümlü kişinin kuralı görmezden gelmesinin veya uygulamamasının, vatandaşın kurala uymasını *imkansız kılmayacağını*,⁶⁵ ama bir noktadan sonra kurala itaatinden de vatandaş açısından boşuna olacağını belirtir ve sosyolog Georg Simmel'den alıntı yaparak, vatandaş ve hükümet arasında kuralların uygulanmasına saygı açısından bir *karşılıklılık*⁶⁶ olduğunu belirtir.⁶⁷ Hükümet vatandaşa şunu demektedir: *“Bunlar senden uymanı beklediğimiz kurallardır. Eğer bu kurallara uyarırsan, bu kuralların davranışına uygulanacak olan kurallar olacağını garanti ediyoruz.”*⁶⁸ Fuller'a göre, bu karşılıklılık bağı hükümet tarafından tamamıyla koparıldığı zaman, vatandaş açısından kurallara itaat ödevini yerine getirme belirli bir temelden yoksun kalmaktadır. Yani, vatandaşın kurallara uymak için bir nedeni kalmamaktadır.⁶⁹ Bir başka ifadeyle, hukuki öznenin hukuka bağlılığının söz konusu olabilmesi için kanun koyucunun onunla bir karşılıklılık içinde olması lazımdır.⁷⁰

Netice olarak Rex'in hikayesi, sekiz ilkeye riayet etmeyen bir kanun koyucu örneği sunarak, bir hukuk sistemi oluşturmak için sekiz ilkeye neden riayet edilmesi gerektiğini aksiyle kanıt (reductio ad absurdum) yoluyla ortaya koymuş olmaktadır. Buna göre kanun koyucuların insanların davranışlarına yön vermek, vatandaşların kurallara uymasını sağlamak yani bir hukuk sistemi oluşturmak için bu sekiz ilkeye uyması gerektiği iddia edilebilir. Böyle bir cevap sekiz ilkenin, etik ilkeler olmadığı, kanun koyucunun işini kolaylaştıran (daha etkili kılan) ilkeler, davranış normları olduğu sonucuna varılmasına neden olabilir. Ancak Fuller'ın teorisinin bir başka yönüne bakıldığında bu cevabın eksik bir cevap olduğu görülebilir. Zira Fuller'ın teorisinde saklı bir insan görüşü vardır:

“Şimdi en önemli hususa gelmiş bulunuyorum. Bu önemli husus da hukuki ahlâkın taleplerine riayet edilmesiyle insan

⁶⁴ Fuller, 1969, s.39.

⁶⁵ İtalik bana ait.

⁶⁶ İtalik bana ait.

⁶⁷ Fuller, 1969, s.39.

⁶⁸ Fuller, 1969, s.40.

⁶⁹ Fuller, 1969, s.40.

⁷⁰ Rundle, 2012, s.89.

hayatının genel olarak daha büyük amaçlarına hizmet edilebileceğidir. Bu hukukun iç ahlâkında saklı insan görüşüne dayanır. Hukuki ahlâkın pek çok etik meseleye karşı nötr olduğunun söylenebileceğini defalarca gözlemledim. Hukuki ahlâk kendi içindeki insan görüşüne karşı nötr olamaz. İnsan davranışını kuralların yönetimine tabi kılma girişimi insanın sorumlu bir eyleyen, kuralları anlama ve takip edebilme yetisine sahip ve kendi hatalarından sorumlu olduğu veya olabileceği görüşüne zorunlu bir bağlılık içerir.

Hukukun iç ahlâkından her bir ayrılış, sorumlu bir hukuki özne olarak insanın onuruna hakaret etmek demektir. Onun davranışlarını yayımlanmamış veya geçmişe yürür kurallarla yargulamak ya da ona yerine getiremeyeceği emirler vermek, onun özerkliğine karşı kayıtsızlığı ortaya koymaktır. Bunun aksine, insanın sorumlu eylem yetisi olmadığı kabul edildiğinde, hukuki ahlâk (legal morality) var olma nedenini kaybedecektir. Onun davranışlarını, yayımlanmamış veya geçmişe yürür kurallarla yargulamak artık bir hakaret olmayacaktır, çünkü artık bir hakaret yoktur – hatta bu bağlamda yargulamak sözü de yersiz olacaktır; biz artık bir insanı yargulamıyoruz, onu kontrol (act upon) ediyoruz.”⁷¹

Bu doğrultuda, sekiz ilkenin türetildiği kaynağın, insanın akıl sahibi ve kendi kararlarını, seçimlerini yapabilen birey olduğu ileri sürülebilir. Bu iddia ise hukukun iç ahlâkını açıklamada önemli bir yerde durmaktadır.

III. Hukuk ve Ahlâk Arasındaki Bağlantı

Dolayısıyla hukuk ve ahlâk arasındaki zorunlu bağlantı ilk olarak, hukuka tabi vatandaşın yani hukuki öznenin özerk bir birey olmasıyla açıklanabilir. Bugün Fuller yanlısı teorisyenler de hukukun insanın özerkliğine saygı duymasını, sekiz ilkenin ahlâki ilkeler olduğu savunusunda gerekçe olarak kullanmaktadır.

Fuller yanlısı teorisyenlerden Jeremy Waldron, Fuller’ın yukarıda aktarılan iki paragrafta hukukun özel bir yönüne işaret ettiğini ileri sürmektedir. Bu özel yön de hukuk veya kurallarla yönetimin, kişinin kendi

⁷¹ Fuller, 1969, s.162.

davranışına kuralları uygulayabilme (self-application) yetisine dayanıyor olmasıdır. Yani, hukukla yönetim çerçevesinde, insanlar, devlet tarafından uygulanacak zorlayıcı bir güç neticesinde kurallara uymaktansa, kendi davranışlarına normları uygulamakta ve buna göre davranmakta, davranışlarını düzenlemekte, kısaca normlara göre hareket etmektedir.⁷² Bu husus, Waldron'a göre, işleyen bir hukuk sisteminin en önemli özelliğidir. Hukuk sistemleri, insanların normları anlama ve kavrama yetilerine, kendi kendilerini kontrol etmelerine, denetlemelerine ve kendi davranışlarını ayarlama yetilerine güvenmektedir.⁷³

Bu iddiayla paralel olarak, Fuller'ın teorisinde belirli bir insan görüşü söz konusudur. Buna göre, Fuller eyleyenden bahsettiği zaman, amaçsal eylemi gerçekleştirme yetisine sahip ve kendisinin amaç olduğu bilincine sahip kişiden bahsetmektedir. Buna göre sadece kanun koyucunun verdiği direktifleri takip eden biri değil, bir onur taşıyıcısı, kendi kendine karar verme yetisine sahip birinden söz etmektedir.⁷⁴ Aynı zamanda, Fuller için hukuki özne ise, “*onlara söyleneni yapmaya hazır, boyun eğen bir kitlenin*” üyesi olmak değildir. Fuller için hukuki özne, bir eyleyen (agent) olarak saygı duyulan biri olmak ve ayırt edici özelliği olan bir düzenin üyesi olmak anlamına gelmektedir.⁷⁵ Dahası Rundle'a göre hukuki özne, sadece kendi çıkarları açısından seçimleri ve planları olan bir birey değil, Antik Yunan tarzı vatandaşa benzer olarak hukuk düzeninin aktif katılımcısıdır.⁷⁶

Bu insan görüşünden hareket eden Rundle'a göre hukuk doğası gereği ahlâkidir. Zira hukukun formu, yani *genel kurallar* aracılığıyla yönetim, hukuki öznenin statüsünü sorumlu bir varlık olarak kabul etmekte ve sorumlu bir eyleyen olarak insana saygı duymaktadır.⁷⁷ Yani Fuller'ın teorisi çerçevesinde insan, genel kurallarla etkileşime girebilen sorumlu bir eyleyendir. Bu doğrultuda hukuki özneye talimat veren veya hukuki özneye dayatılan bir kurallar sistemi, hukuk sistemi olarak adlandırılmaz.⁷⁸

⁷² Waldron, 2012, s.206.

⁷³ Waldron, 2012, s.206; Luban, 2010, s.42, 43.

⁷⁴ Rundle, 2012, s.99.

⁷⁵ Rundle, 2012,s.2. Rundle aynen alıntıyı Fuller'ın yayımlanmamış metinlerinden almıştır, Harvard Law School Library, Box 12. Ayrıca bkz. Rundle, 2013, s.771.

⁷⁶ Rundle, 2012, s.99-100.

⁷⁷ Rundle, 2012, s.3. İtaliye bana ait. Rundle'a göre, genellik ilkesi daha sonra, Fuller'ın kendisini eleştirenlere yönelik fikirlerini geliştirirken hukukun neden içsel (internally) olarak ahlâki olduğunu göstermede büyük bir yer tutacaktır. Rundle, 2012, s.90.

⁷⁸ Rundle, 2012, s.10.

Özellikle bu noktada genel kurallar, yani hukuk aracılığıyla yönetim ve idari emir arasındaki fark önemlidir.⁷⁹ Zira hukuk kurallarıyla, yani genel kurallar aracılığıyla yönetim, hukuki öznenin hukuk çerçevesinde eyleyebilme kapasitesine dayanmaktadır.⁸⁰ Daha da ötesi, Fuller hukukun formunun öznenin statüsüne saygı göstermenin ötesinde, bunu önceden varsaydığını da iddia etmektedir. Zira Fuller'ın *The Morality of Law*'da belirttiği gibi, hukuka bağlılık belirli bir insan anlayışını gerektirmektedir.⁸¹

Hukuk ve ahlâk arasındaki zorunlu bağlantıyı açıklamanın bir diğer yolu ise Fuller'ın görüşleri çerçevesinde, sekiz ilkenin kanun koyucu ve vatandaş arasında bir *karşılıklılık ilişkisi* oluşturmasıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, kanun koyucu ve vatandaş arasındaki karşılıklılık şuna dayanır: Bir yandan kanun koyucu vatandaşların bir bütün olarak kendisinin yaptığı kuralları hukuk olarak kabul ettiğini ve bunlara uyacağını umacak; diğer yandan da vatandaşlar kanun koyucunun kendi yapmış olduğu kurallara bağlı kalacağını (özellikle vatandaşların davranışları yargılanacağı zaman) umacaklardır.⁸² Fuller'a göre, bunun anlamı, vatandaşların ellerinde kanun kitaplarıyla dolaşıp, kanun koyucuların bunlara uygun hareket edip

⁷⁹ Hukuk aracılığıyla yönetim ile idari emir arasındaki fark Fuller'ın *eunomics* projesi çerçevesinde açıklanabilir. *Eunomics* Fuller'ın geliştirdiği bir terimdir. Fuller *eunomics* terimini şu şekilde tanımlamaktadır: “*iyi düzenin veya işleyebilecek (workable) sosyal düzenlemelerin bilimi, teorisi veya çalışması.*” Fuller, 2001(b), s.62. Fuller 1950 ve 1960 yılları arasında *Principles of Social Order* başlığı altında *eunomics*le ilgili sistematik bir eser yazmayı planlamış, fakat sadece *Means and Ends*'i bir giriş olarak yazmıştır. Kitap her ne kadar yazılmamış olsa da, *Means and Ends*'in yayımının ardından geçen on yılda, Fuller sosyal düzenleme modelleri ve onların tezahürlerine büyük ilgi göstermiştir. Fuller, bütün sosyal düzenleme modellerini kapsayan bir eser yazmamıştır. Her bir sosyal düzenleme modeli için makaleleri bulunmaktadır. Bu makaleleri de Winston, *Principles of Social Order* adlı kitapta bir araya getirmiştir. Winston, s.29. Fuller'ın ilgilendiği sosyal düzenleme modellerini bir liste olarak sunmak mümkün olmasa da, bunlar arasında hüküm verme (adjudication), arabuluculuk, kanun koyma, sözleşme ve idari emir (managerial direction) belirtilebilir. Fuller'a göre her bir sosyal düzenleme modeli kendi iç ahlâkını içermektedir. Örneğin, kanun koyma genel kurallara uygun olarak yönetme girişimi olup, bu girişim sekiz ilke aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Diğer sosyal düzenleme modellerine göre, örneğin arabuluculuk ve sözleşmeye ilişkin ahlâki ilkeler farklıdır. Winston, s.42. Dolayısıyla, kanun koyma yani genel kurallar aracılığıyla yönetim ve idari emir birbirinden farklı sosyal düzenleme formlarıdır. Bu ikisi arasındaki fark hukukun iç ahlâkını açıklamada önemli bir yerde durmaktadır. İkisi arasındaki fark aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

⁸⁰ Rundle, 2012, s.10.

⁸¹ Rundle, 2012, s.10. İtalik bana ait.

⁸² Fuller, 2001(a), s.254-255; Fuller, 1969, s.39-40.

etmediğini tespit etmesi demek değildir.⁸³ Burada önemli olan nokta, vatandaşın “*hükümetinin bu hukuk oyununu adil bir şekilde oynadığına dair bir inancının (faith)*” olmasıdır.⁸⁴ Fuller’a göre işleyen bir hukuk sisteminde vatandaşların bu inanca sahip olması çok büyük bir önem taşıdığından, buradaki önemli bir düş kırıklığı hem vatandaş açısından hem de yöneticiler açısından bir hukuk düzeninin “*ahlâki temellerini*” zedeleyecektir.⁸⁵

Dolayısıyla kanun koymanın iç ahlâkının ahlâki boyutu, kuralların uygulanması bakımından kanun koyucu ve vatandaş arasındaki karşılıklı beklentiye dayanmaktadır. Kanun koyucunun kurallara uygun olarak hareket etmesi için de öncelikle genel nitelikte kuralların olması, bu kuralların anlaşılabilir olması, yayımlanmış olması yani sekiz ilkeye uygun olarak oluşturulması gerekmektedir. Bu doğrultuda hukukla yönetilen vatandaşların beklentisi de genel, yayımlanmış olan, açık, yerine getirilebilir, tutarlı, zaman içinde çok sık değişmeyen ve geçmişe yürümeyen kurallarla yönetilmektedir. Daha açık bir ifadeyle vatandaşlar, kendi davranışlarına ve yetkililerin davranışlarına bu kuralların uygulanacağı beklentisi içindedirler. Bu beklenti ise bir sosyal düzenleme modeli olarak hukukun amacından kaynaklanmaktadır. Fuller’a göre hukukun amacı, insan davranışına yön vermektir.⁸⁶ Bu doğrultuda da hukuka tabi olan vatandaş, bir hukuk sistemindeki kuralların insan davranışına yön vereceği beklentisi içindedir. Dolayısıyla hukukun sekiz ilkeye uygun olarak oluşturulacağı beklentisi içindedir. Kanun koyucunun beklentisi ise kurallara tabi olan vatandaşın bu kuralları anlama, takip edebilme yetisine sahip özerk bireyler olmasıdır.

Sekiz ilkenin bir sosyal düzenleme modeli olarak hukukun amacından kaynaklandığı iddiası ise bu ilkelerin neden hukukun veya kanun koymanın “iç” (inner, internal) ahlâkı olarak kabul edilmesi gerektiğini açıklar. Bu ilkelerin hukukun “iç” ahlâkının ilkeleri olarak adlandırılmasının sebebi, hukukun dışından dayatılan bir takım amaçlar veya gerekliliklerden kaynaklanmıyor oluşu, hukuk düzeninin bizatihi kendi amacından⁸⁷

⁸³ Fuller, 2001(a), s.255.

⁸⁴ Fuller, 2001(a), s.255.

⁸⁵ Fuller, 2001(a), s.255.

⁸⁶ Fuller, 1969, s.106.

⁸⁷ Bu noktada da Winston’un yaptığı bir ayrım önemlidir; her bir sosyal düzenleme modelinin iç ve dış amacı. Sosyal düzenleme modelinin iç amacı, idari emir ve hukuk arasındaki farkla ilgilidir. Sosyal düzenleme modelinin iç amaçlarından bahsedildiği zaman sorulması

kaynaklanıyor oluşudur. Daha açık bir ifadeyle, hukukla yönettiğini iddia eden her yönetim sekiz ilkeye riayet etmelidir. Zira hukukun amacını -insan davranışına kurallar aracılığıyla yön vermek- gerçekleştirmeye olanak sağlayan ve hukuku hukuk yapan sekiz ilkedir.

Dolayısıyla Fuller'ın görüşleri çerçevesinde hukukla yönetim, kanun koyucu ve vatandaş arasında bir *karşılıklık* ilişkisine dayanır. Bu ilişki bir hukuk sisteminin ahlâki temelidir. Böyle bir ilişki Fuller 'ın hukukun kendine özgü bir ahlâki olduğu iddiasının temelidir. Hukuk sisteminin vatandaş ve kanun koyucu arasındaki karşılıklı ilişkiye dayanmasının neden ahlâk olarak kabul edilmesi gerektiği, bir “verdiğin sözü tutma” veya “güven ilişkisi” olarak görülebilir. Hukukla yönettiğini iddia eden kanun koyucular, hukukla yönetimin bir gereği olarak sekiz ilkeye riayet etme sözü vermiş olmaktadır. Vatandaş da böyle bir beklenti içindedir. Dolayısıyla sekiz ilkeye riayet etme zorunluluğu, hukuka tabi olan tarafı yani vatandaşı da hukukun bir parçası olarak görmekle ilgilidir. Kanun koyucular bir hukuk sistemi oluşturmayı amaçladıkları takdirde, vatandaşın kurallara uygun bir şekilde hareket edebileceği bir sistem yaratmak zorundadırlar. Zira Fuller'ın görüşleri çerçevesinde kanun koyucu hukuk oluşturmak istiyorsa, dilediği her düzenlemeyi hukuk olarak kabul edemez; ancak vatandaşın kurallara uygun olarak davranışını belirleyen, yani sekiz ilkeye uygun olarak oluşturulmuş, düzenlemeler hukuk olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bir sosyal düzenleme modeli olarak hukuk, karşılıklı olarak verilen (kanun koyucu ve vatandaş tarafından) sözleri tutmak bakımından ahlâki bir düzen olarak görülebilir.

Ayrıca sekiz ilkeye uygun bir şekilde inşa edilen ve sürdürülen rejimler vatandaşları korku, tedirginlik ve belirsiz durumlardan uzak tuttuğu, belirli bir kötülükten kaçınmayı sağladığı için de ahlâki bir boyuta sahiptir. Dolayısıyla sekiz ilkenin etik ilkeleri olarak kabul edilebilmesinin bir diğer nedeni, keyfiliği önlemeleri ve belirli tür kötülüklerin önüne geçebilmeleridir. İlkelerin belirli kötülüklerden kaçınmayı sağlaması, insanların belirsiz ve öngörülemeyen ve kaostan uzak bir hayat sürdürmesini

gereken soru, bu süreci kullanmadaki amaç (point) nedir sorusudur. Örneğin hangi durumda neden o hukuki sürecin yani neden arabuluculuk veya idari emrin değil de kanun yapmanın kullanıldığı meselesidir. Fakat eğer hukuki sürecin dış amacını sorgularsak bu defa soru bu süreci kullanarak neyin elde edilebileceğidir. Mesela dar gelirli öğrencilere üniversite eğitimini gerçekleştirmek için burs sağlanması gibi. Winston, s.53.

olanaklı kılmalarıyla ilgilidir. Bu ilkeler aracılığıyla ne tür bir kötülükten kaçınılabileceği ise bu ilkelerin yerine getirilmediği bir sistem altında yaşamayı tahayyül etmekle ortaya konulabilir.⁸⁸

Kuralların yayımlanmadığı, belirsiz ve yerine getirilmesi imkansız talepleri içerdiği rejimlerde, vatandaşlar devamlı bir tehlike korku ve kaos altında yaşamaktadır.⁸⁹ Fuller geçmişte bazı hükümetlerin kaos ve korku yaratarak bazı gizli amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştıklarının farkındadır.⁹⁰ Çünkü yerine getirilmesi mümkün olmayan veya ne anlama geldiği açık olmayan kurallara uymak zorunda olmak, vatandaşı çok geniş ve hatta keyfi bir takdir yetkisine sahip bir yönetimle karşı karşıya getirmektedir. Belirsiz kurallar, yönetenlerin vatandaşlara karşı istediğini yapabilmesini sağlamaktadır. Bu tür kurallar, yetkililere istediği kişiler hakkında kovuşturma açma imkânı sunmaktadır. Böyle bir yönetimle karşı karşıya kalan vatandaşlar ise hayal kırıklığına uğramanın da ötesinde artık plan da yapamamakta⁹¹ ve korku ve tedirginliğin yanı sıra hükümetleri kızdırmamaya ve muhalefet etmemeye çalışmak durumunda kalmaktadırlar.⁹²

Bu tür rejimlerde söz konusu olan “kayıp insanlar” da muhalefeti korkutmanın veya insanları korku içinde bırakmanın örneklerinden biridir.⁹³ Kayıp insanların söz konusu olduğu rejimlerde, sekizinci ilkenin ihlali çok açıktır. Burada amaç, insanlara korku aşılama ve muhalefeti baskılamaktır. Aynı şekilde, kaybolanların yakınları açısından da durum çok kötüdür.⁹⁴ Evan Fox-Decent’e göre, kaybolma durumunda devlet yanlış yaptığı şeyleri reddetmekte ve kaybolan kişinin vücudu bulunamamakta ve yakınları da sonsuz bir keder ve ümitsiz bir beklenti içine düşmektedir. Bununla birlikte, hukuk devleti yani sekiz ilkeye riayet eden bir rejim tarafından güvence altına alınan saydamlık, kaybolmanın yol açtığı terörü engelleyebilir; çünkü kötülük bunların gizli bir şekilde yapılmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁵

⁸⁸ Luban, 2010, s.39.

⁸⁹ Luban, 2010, s.39; Waldron, 1994, s.263.

⁹⁰ Waldron, 1994, s.263. Örneğin Hitler hükümeti, vatandaşları belirli bir acizlik ve korku içinde bırakmaktaydı. Waldron, 1994, s.263.

⁹¹ Waldron, 2008, s.7.

⁹² Luban, 2010, s.40.

⁹³ Decent, s.573-574.

⁹⁴ Decent, s.574.

⁹⁵ Decent, s.574.

Toparlayacak olursak Fuller'ın dile getirdiği ilkeler kanun koyucuya yönelik bir takım davranış normları getirmektedir. Bu davranış normları kanun koyucu ve vatandaş arasında kuralların uygulanması bakımından bir karşılıklılık ilişkisi yaratması, kişinin özerkliğine saygı gösterilmesinin bir yolu olması bakımından ahlâk i bir niteliğe sahiptir. Daha da önemlisi sekiz ilkeye uygun bir şekilde inşa edilen ve sürdürülen rejimler vatandaşları korku, tedirginlik ve belirsiz durumlardan uzak tuttuğu, belirli bir kötülükten kaçınmayı sağladığı için de ahlâki bir boyuta sahiptir.

IV. Kişinin Özerkliği ve Hukuk Arasındaki İlişkiye Dair Sorgulamalar: Waldron

Waldron'a göre kurallarla yönetim, her ne kadar, insanın kendi kendine karar verme ve bunun neticesinde kurallara uyma veya uymama yetisine dayansa da, bir sosyal düzenleme modeli olarak hukuka ilişkin üç hususun daha tartışılması gerekmektedir. Birincisi hukuk sadece normlardan değil, aynı zamanda da standartlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla vatandaşların karşısında her zaman onlara ne yapmalarını veya ne yapmamalarını söyleyen açık kurallar yoktur. Örneğin "gereken özen" kavramı gibi. Waldron'a göre, bazı düşünürler sadece yetkililer tarafından anlamı belirlendiği takdirde standartların insan davranışına rehber olabileceğini kabul etmektedir. Ancak Waldron'a göre, bu durumlarda dahi hukuk insanlara, standartların ne anlama geldiğini belirlemek konusunda yetkililere güvendiği gibi güvenmektedir. Dolayısıyla hukuk, normları kendi davranışlarına uygulayacağı ve normların kendi davranışları üzerindeki etkisini anlayabileceği noktasında insanlara güvenmektedir.⁹⁶

İkinci husus, genel kuralların her zaman uygulanmasının mümkün olmamasıdır. Bunun nedeni uygulama konusundaki bir uyuşmazlık olabileceği gibi, hukuk kurallarının uygulamasının bir yetkili aracılığıyla mümkün olması olabilir.⁹⁷ Ama bu durumlarda da Waldron'a göre, hukuk insanların kuralları kendi davranışına uygulayabilme yetisine güvenmektedir. Örneğin, bir özel hukuk davasında belirli bir para ödemeye mahkum edilen kişinin evine doğrudan icra memurunun gitmesinden önce, kişinin parayı rızasıyla ödemesi beklenmektedir.⁹⁸

⁹⁶ Waldron, 2012, s. 208.

⁹⁷ Waldron, 2012, s.206.

⁹⁸ Waldron, 2012, s.206.

Üçüncü husus ise hukukun zorlayıcı karakteriyle ilgilidir. Waldron ve diğer düşünürler insanın özerkliği ve kendi hayatı üzerinde karar verme yetisi üzerinde dursa da, Waldron hukukun zorlayıcı karakterinin, insanın özerkliği ve genel kurallar ilişkisine nasıl bir etkide bulunacağını sorgulamamıza olanak sağlar. Waldron, hukukun zorlayıcılığının farkındadır. Amacı da hukukun zorlayıcı karakterini inkar etmek değildir,⁹⁹ çünkü “*hukuk insanları öldürür, iflas ettirir, güç kullanır, ceza verir. Bunlar hukukun karakteristik olarak yaptığı şeylerdir.*”¹⁰⁰ Ancak hukuk güç uygularken, Waldron’a göre, bunu formlar ve kurumlar aracılığıyla yapmaktadır ve hukukla yönetimin en temel özelliği de budur.¹⁰¹ Bu doğrultuda, hukukun normlar aracılığıyla ileri sürdüğü talepler, her ne kadar yerine getirilmesi gereken talepler olsa da, insanların normu kendi davranışlarına uygulama ve izleme (monitör) yetisine bir alan bırakmaktadır.¹⁰²

Dahası, Waldron’a göre hukukun güç uyguladığı durumlarda bile, hukukun her istediğini istediği şekilde yapması söz konusu değildir. Hukuk, insanlar hukuki yaptırımlardan korksa, çekinse veya hukuk insanların aksi takdirde gitmek istemeyeceği yerlerde veya durumlarda bulunmasına neden olsa bile, böyle bir durum sürü “*gütmekten*” farklı bir şeydir. Bunun yerine, hukuk ve insan onuruna saygı arasındaki ilişkiden söz edilmelidir. Bu doğrultuda hukukun güç kullandığı ve insanların en savunmasız olduğu zamanlarda bile, insan onuruna saygı duyulması söz konusudur.¹⁰³ Hukukun insanlar üzerinde zorlayıcılığını kullanmasının bir örneği kişinin ciddi bir suçla yargılanmasıdır. Bu durumda kişi istese de istemese de mahkeme salonuna zorla getirilmekte, ceza almakta, cezaevine götürülmekte ve bütün bunlar zorla yaptırılmaktadır. Ancak Waldron’a göre, bu zorlama onu “*barbarca umutsuz bir dehşetten titreyen*”¹⁰⁴ biri haline indirgememektedir.¹⁰⁵

⁹⁹ Waldron, 2012, s.206.

¹⁰⁰ Waldron, 2012, s.217.

¹⁰¹ Waldron, 2012, s.217.

¹⁰² Waldron, 2012, s.217.

¹⁰³ Waldron, 2012, s.218.

¹⁰⁴ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1973, 441’den aktaran Waldron, 2012, s.218.

¹⁰⁵ Waldron, 2012, s.218.

Ayrıca Waldron'a göre, hukuk tarafından davranışların sıkıca kontrol altına alındığı durumlarda bile, kişiler dik durabilmeli ve hareket etmekten acizlermiş gibi yerlerde sürüklenmekte ziyade emirlere cevap verebilen durumda olmalıdırlar. Waldron bunların belki önemsiz meseleler veya ayrıntılar olarak görülebileceğini ve bazılarının şu soruları “*Eğer birisi idama mahkum edilmişse onun hücreye nasıl götürüldüğünün ne önemi vardır?*” “*Eğer birisi tutukluysa onun ayakta mı yoksa sürüklenerek götürüldüğünün ne önemi vardır*”¹⁰⁶ sorabileceğini belirtir. Ancak Waldron'a göre, aşağılama veya itibarsızlaştırma durumunda bu detaylar öne çıkmakta veya gözaltı durumunda bu tür detaylar ile insan onuru ilişkisi doğrudan söz konusu olmaktadır. Waldron'a göre, onurun dik durmayla önemli bir ilişkisi vardır ve bu önemsiz meselelerdeki onur kırıcı durum (indignity) esasa ilişkin hakaretin bir habercisi olabilir. Zira, “*Terörle olan savaşın başında, Guantanamo'daki tutukluların yürüyerek götürülmesinden ziyade, el arabası üzerinde götürülmesi, sonradan yaşanacakların habercisi değil midir?*”¹⁰⁷

Sonuç olarak bütün bunlar Waldron'a göre, hukukla yönetimi, bir çubukla veya köpekle bir hayvan sürüsünü gütmekten farklı bir şey yapar. İnsanların kuralları kendi davranışlarına uygulayabilmesi (self-application) hukuku hukuk yapan özelliktir. Bu özellik hukuku, tehdit ve şiddet aracılığıyla gerçekleştiren yönetimden farklı kılar. Fuller'ın da gösterdiği gibi, insanların kuralları kendi davranışlarına uygulayabilmesi (self-application) hukukun insan onuruna saygısının bir göstergesidir.¹⁰⁸

V. Fuller'ın Teorisine Yöneltilen Eleştiriler

Fuller'ın hukukun kendine özgü bir iç ahlâkı olduğu iddiası literatürde, o dönemde, ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerden ilki bu ilkelerin ahlâki ilkeler olmadıkları, etkili bir kanun koymanın ilkeleri olduğudur.¹⁰⁹ Fuller bu eleştiriye *A Reply to Critics*'te idari emir ve genel kurallar aracılığıyla yönetim ayrımı çerçevesinde cevap vermiştir.¹¹⁰ Bu noktada da idari emir ve hukukun (genel kurallarla yönetim) farkı ortaya

¹⁰⁶ Waldron, 2012, s.219.

¹⁰⁷ Waldron, 2012, s.219.

¹⁰⁸ Waldron, 2012, s.206.

¹⁰⁹ Hart, 1983, s.343-364. Raz, 2008, s.163.

¹¹⁰ Fuller, 1969, s.208.

konulmalıdır. Bununla birlikte Fuller bu iki sosyal düzenleme formunun gerçek hayatta birbirine girmiş olduğunu belirtir. Fuller açıklamada kolaylık sağlamak için bunların ideal tiplerinin özelliklerini ortaya koyar.¹¹¹ Ayrıca Rundle da idari emir ve hukuk arasındaki ayrımı abartmamak gerektiğini, zira Fuller'a göre hukukun varlığının bir derece meselesi olduğunu belirtir.¹¹²

İkisi arasındaki farkı belirtmeden önce, bu iki sosyal düzenleme formu arasındaki benzer özellikler üzerinde durmak gerekmektedir. Buna göre hem hukuk hem idari emir, insan davranışını yönlendirmeyi ve kontrol etmeyi içine almaktadır. Her ikisi de otoriteye bağlılığa işaret etmektedir. İki sosyal düzenleme formunun da kullandığı terimler benzerdir; otorite, kontrol, yetki, itaat, rıza gösterme, meşruiyet gibi.¹¹³ Bununla birlikte Fuller'a göre ikisi arasındaki farklar şu şekildedir: *“hukukun en temel karakteristiği genelliğinde yatmaktadır.”*¹¹⁴ Bunun anlamı hukukun genel kurallar koyması veya hukukun genel kurallar aracılığıyla yönetimle ilgili olmasıdır. Buna karşılık idari emir spesifik emirlerle (directives) ilerlemektedir: *“Burada bunu yap” “A, B ile yer değiştirsin.” “Yarın sekiz buçukta raporu hazır et gibi.”*¹¹⁵ Ayrıca, emirler (directives) üst tarafından belirlenen bir amaca hizmet etmek için “ast” tarafından uygulanmaktadır. Buna karşılık hukuka bağlı vatandaş, kanun koyucu tarafından belirlenen amaçlara hizmet amacıyla kuralları uygulamamakta, fakat kendi ilişkileri (affair) çerçevesinde kuralları takip etmektedir. İdari emirler, ast/üst arasında ve tamamlayıcı bir şekilde “ast”ın üçüncü kişilerle ilişkileri arasındadır. Bir hukuk sisteminin kuralları ise daha çok vatandaşların birbirleriyle ilişki kurmalarına, tamamlayıcı bir şekilde kurallardan kaynaklı olarak otoriteyle ilişki kurmalarına hizmet etmektedir. Fuller'a göre ceza hukuku alanında bile bu böyledir. Ceza hukukunun temel fonksiyonu, vatandaşların birbirleriyle etkileşime girebilmeleri için sağlam ve durağan bir çerçeve yaratmaktır.¹¹⁶

¹¹¹ Fuller, 1969, s.208.

¹¹² Rundle, 2012, s.137.

¹¹³ Fuller, 1969, s.207.

¹¹⁴ Fuller, 2001(a), s.254.

¹¹⁵ Fuller, 2001(a), s.254.

¹¹⁶ Fuller, 1969, s.207-208.

Bununla birlikte Fuller genellik ilkesinin idari emirle yönetim modelinde de kullanılabilceğinin farkındadır. Diğer bir ifadeyle “üst” “ast”ını genel kurallar aracılığıyla yönetebilir. Ancak bir sosyal düzenleme modeli olarak hukuktan farklı olarak idari emir söz konusu olduğunda genellik ilkesi “üst” ün menfaati (expediency) gereği kabul edilmiştir.¹¹⁷ Diğer bir ifadeyle üst eğer genel kurallar aracılığıyla “ast”la ilişki içinde ise bunun nedeni, her seferinde direktif veya emir verme zahmetinden kurtulmaktır. Örneğin ast/üst ilişkisi içinde olan iki kitabevi çalışanını düşünelim. Üst konumunda olanın, “ast”a her hafta raflardaki kitapların alfabetik sıraya uygun olup olmadığını kontrol etmesini söylemektense “her Pazartesi kitapların alfabetik sıraya uygunluğunu düzenle.” diye bir genel kural koyduğu varsayalım. Fuller’a göre buradaki genel kuralın hukukla yönetimden farkı, böyle bir genel kuralın “üst”ün işini kolaylaştırıyor oluşudur. Bunun anlamı, “üst”ün genel kuraldan sapması halinde “ast”ın şikayet etme hakkı olmamasıdır. Örneğin “üst” astına “bu hafta Çarşamba günü de kitapların alfabetik sıraya uygun olup olmadığını kontrol edeceksin” dediğinde, “ast”ın “ama bu işi sadece Pazartesi yapıyordum” demeye hakkı yoktur. Bu durumda “üst”ün genel kural koymasının tek nedeni, genel kuralla yönetimin kendisine sağladığı kolaylıktır. Bu nedenle “üst”ün kendi koymuş olduğu genel kurala uyma yükümlülüğü de yoktur. Dolayısıyla idari emirde, genel kurallar koyulması, “üst”ün menfaatleriyle ilgili olduğu için, sekizinci ilke, yani yayımlanan kural ile fiili uygulaması arasındaki uyum ilkesi de anlamını kaybetmektedir.

Fuller bu analizinin neticesinde, idari emir açısından hukukun iç ahlâkının sekiz ilkesinin, gerçekten etkililiğin ilkeleri olduğu ve buradaki ilişkinin tek yönlü olduğunu dile getirir. Bu ilkeler, Fuller’a göre, “*üst konumundaki kişinin amaçlarının başarısını sağlamaya yönelik vasıtalar*”dır.¹¹⁸

Fuller’a göre hukukun en karakteristik özelliği genel kurallarla yönetime dayanıyor oluşudur. İdari emir ise belirli emirlere, direktiflere dayanmaktadır. İdari emirde, “ast” “üst”ün belirli amaçlarını gerçekleştirmek için direktiflere uyuyordur. Bu doğrultuda emir veren “üst” verdiği emrin etkili bir şekilde gerçekleştirilmesini ve amaçladığı şeyin etkili bir şekilde

¹¹⁷ Fuller, 1969, s.208.

¹¹⁸ Fuller, 1969, s.209.

gerçekleştirilmesini istiyorsa emirlerinin açık, tutarlı, yerine getirilebilir, yayımlanmış olması ve birbiriyle çelişmemesi gerekmektedir.¹¹⁹ Ancak hukukla ve genel kurallarla yönetim söz konusu olduğunda, yöneten yönetilenin kuralları anlama kapasitesine ve özerkliğine saygı duymaktadır. Kişilerin özerkliğine saygı duyularak, kurallara uygun davranıp davranmamak kişilere bırakılmakta ve hukukla yönetim adına etkililikten taviz verilmektedir.¹²⁰ Dolayısıyla hukukla yönetimin amacı insan davranışına yön vermektir, kanun koyucunun kişisel çıkarlarını gerçekleştirmek değil. Bu nedenle hukukla yönetim söz konusu olduğunda bu ilkeler etkililiğin ilkeleri olarak görülmemelidir. Dahası Sururi Aktaş'ın da vurguladığı gibi, eğer kanun koyucular amaçlarını gerçekleştirmek istiyorlarsa, sekiz ilke bu amaçların etkili bir şekilde gerçekleştirilmesini engelliyor olabilir.¹²¹ Ayrıca, kanun koyucu kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştığında, zaten artık hukukla yönetim değil, idari emirle yönetim söz konusudur.¹²² Örneğin, kural koyanların amacı, insan davranışını kuralların yönetimine tabi kılmaktansa, muhaliflerden kurtulmaksa, bu amacı etkili bir şekilde gerçekleştirebilmek için geçmişe yürür kural çıkarabileceklerdir.

Fuller'ı eleştirenlerin bir diğer iddiası ise bu ilkelere uygun hukuk sistemlerinin, adil sistemler olmak zorunda olmadığı iddiasıdır.¹²³ Fuller bu iddiaya farklı eserlerinde cevap vermeye çalışmıştır. Ancak Fuller bu sorunun onun teorisiyle ilgili olmadığı iddia etseydi, Hart'ın ve diğerlerinin eleştirilerini bertaraf edebilirdi. Zira hukuki pozitivistimin iddia ettiği gibi hukukun iç ahlâkının sekiz ilkesine riayet eden ve aynı zamanda adaletsiz rejimler olabilir. Ancak Fuller'ın temel amacı sekiz ilkenin nasıl adaletsizliklerin önüne geçebileceğini açıklamak değildir.¹²⁴ Zira Fuller açıkça hukukun iç ahlâkı ve dış ahlâkı ayrımı yapmaktadır.¹²⁵ “*Hukuki*

¹¹⁹ Fuller, 1969, s.208.

¹²⁰ Luban, 2008, s.112.

¹²¹ Aktaş, 2011, s.44-50

¹²² Nadler, s.32.

¹²³ Hart, 1997, s.207; Dworkin, 1964-1965, s. 671,673.

¹²⁴ Rundle, 2012, s.4.

¹²⁵ Fuller, 1969, s.96. Hukukun dış ahlâkı da Fuller tarafından kullanılan bir terimdir. Fuller bu terimle hukuk kurallarının içeriğine yönelik bir ahlâk kavramı ileri sürmektedir. Diğer bir ifadeyle “hukukun dış ahlâkı” “maddi anlamda doğal hukuk” kavramına denk düşmektedir. Aktaş, 2011, s.10.

ahlâkın pek çok etik meseleye karşı nötr olduğunun söylenebileceğini defalarca gözlemledim."¹²⁶ cümlesindeki ifadesi de çok nettir. Ayrıca Ronald Dworkin ve Marshall Cohen'e yazdığı cevapta da düşünceleri çok açıktır: "*Ben hiçbir zaman, hukukiliğin bütün taleplerine tamamiyle uyumlu vasıtalarla kötülüğü gerçekleştirmek, en azından bazı tür kötülükler, fikrinde mantıksal bir tutarsızlık olduğunu söylemedim...*"¹²⁷ Fuller, bu sözleriyle paralel bir şekilde hukukun iç ahlâkı, bir sosyal düzenleme modeli olarak hukukun kendine özgü bir ahlâkı olup olmadığı sorusuyla ilgilidir; hukuk kurallarının içeriğinin ahlâki niteliğiyle değil. Bu nedenle pozitivizmin bu eleştirisi ve Joseph Raz'ın etkililik iddiaları¹²⁸ Fuller'ın teorisine zarar verir görünmemektedir.

Sonuç

Yukarıda belirtildiği gibi Fuller'ın teorisi o dönemde yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Bunun da ötesinde, Fuller'ı asıl rahatsız eden hukukun iç ahlâk ının olup olmadığı sorusunun, sekiz ilkenin etkililiğinin ilkeleri olup olmadığı sorusuna indirgenmesidir. Fuller hukukun iç ahlâk ına ilişkin görüşlerinin etkililik meselesine indirgenmesinin sorumlusu da olarak da Hart'ı görmektedir.¹²⁹ Fuller'ın teorisi her ne kadar yaşandığı dönemde anlaşılmaşısa¹³⁰ da bugün bu durumun değiştiği ileri sürülebilir. Yukarıda

¹²⁶ Fuller, 1969, s.162.

¹²⁷ Fuller, 1965, s.664.

¹²⁸ Raz, s.163.

¹²⁹ Rundle, 2012, s.107.

¹³⁰ Girişte de belirtildiği gibi Fuller hukuk kurallarının içeriğinin ahlâk i niteliğiyle ilgilenmemektedir. Ancak Hart'ın bu ilkelerin etkili bir kanun koymanın ilkeleri olduğu iddiası, tartışmayı hukuk kurallarının içeriğinin ahlâk i niteliğine çekmiştir. Dolayısıyla Fuller'ın teorisi veya tartışmak istedikleri Hart'ın eleştirilerinin gölgesinde kalmıştır. Rundle, 2012, s.3-4. Rundle'a göre Fuller'ın kendisi de Hart'ın gündemine saplanmıştır. Fuller *A Reply to Critics*'te, Hart'ın gündeminden kaçmayı başarmışsa da, Rundle'a göre bu cevap geç kalmış ve yetersiz bir cevaptır. Rundle, 2012, s.5. Hart ve Fuller arasındaki tartışma için bkz: H.L.A Hart "Positivism and the Separation of Law and Morals," *Harvard Law Review*, C.71, S.4, 1958, s.593-629; Lon L. Fuller, "Positivism and Fidelity to Law: A Reply to Prof. Hart," *Harvard Law Review*, C.71, S.4, 1958, s.630-672. Fuller'ın 1958'deki eleştirilerine karşılık, Hart 1961'de yazmış olduğu kitabında, Fuller'a birkaç cümleyle cevap verir: H.L.A Hart, *The Concept of Law*, Clarendon Press, Oxford, 1961, s.202. Hart'ın *The Concept of Law*'daki iddiasına karşılık, Fuller *The Morality of Law*'ın birinci baskısında *The Concept of Law*'a bir bölüm ayırır: Fuller, *The Morality of Law*, s.133-145. *The Morality of Law*'ın basılmasının ardından, Hart, *The Morality of Law*'a bir kitap eleştirisi yazar. H.L.A Hart 'Lon L. Fuller: The Morality of Law, 78 *Harvard Law Review*, 1965, 1281-1286. Tekrar basım, *H.L.A. Hart Essays in Jurisprudence and*

görüşleri aktarılan Winston, Luban, Waldron, Rundle gibi isimler hukukun iç ahlâk ını Hart'ın eleştirilerinden sıyrarak anlamlandırmışlardır. Bu çalışmada da hukukun iç ahlâk ı veya Fuller'ın ileri sürdüğü hukuk-ahlâk ilişkisi Hart'ın iddiaları çerçevesinde yani bu ilkelerin etkili bir kanun koymanın ilkeleri olup olmadığı sorusu çerçevesinde ele alınmamıştır.

Bu doğrultuda da Fuller'ın ileri sürdüğü hukukun kendine özgü bir ahlâkı olduğu iddiası, yukarıda belirtildiği gibi, hukuk kurallarının içeriğinden bağımsız olarak, vatandaşın veya hukuki öznenin özerk bir birey olmasıyla, kanun koyucu ve vatandaş arasındaki karşılıklı ilişkiyle ve sekiz ilkenin vatandaşın korku, tedirginlikten uzak tutmasıyla açıklanabilir. Ancak sekiz ilkenin vatandaşın korku, tedirginlikten uzak tutması iddiasına karşılık, bu tür rejimlerde muhaliflerin kaybolmalarının insan hakkı ihlali olduğu ve Fuller'ın teorisine gerek kalmadığı iddia edilebilir.¹³¹ Ancak, Colleen Murphy'nin de belirttiği gibi, Fuller'ın teorisi aracılığıyla yetkililerin hukuk sisteminin kurumsal işleyişindeki etkisine ve hukuk kurumu aracılığıyla oluşturulan yetkililer ve vatandaşlar arasındaki ilişkiye odaklanılabilir.¹³² Bu doğrultuda, Fuller'ın teorisi, ahlâk dışı olan bazı davranışların, neden aynı zamanda hükümet ve vatandaş arasındaki sağlıklı bir ilişkinin temeli olan güven ve karşılıklılığa zarar verdiğini göstermektedir.¹³³ Bu tür ihlaller, ahlâki olarak problemlidir; çünkü vatandaşın ve yetkililerin birbirine karşı olan ahlâki sorumluluklarının temelinde yer alan karşılıklılığı ortadan kaldırır. Murphy'e göre, bu ihlaller bireylerin hak ihlallerinin yanı sıra, kendine özgü ahlâki bir yanlışlıktır da.¹³⁴ Bu çerçevede Fuller'ın görüşleri, yetkililer ve vatandaş arasındaki karşılıklı var olan yükümlülüklerin ahlâki temelini görölmesini sağlar.¹³⁵

Philosophy, Clarendon Press, 1983, s.343-364. *The Morality of Law*'ın aldığı eleştiriler karşısında, Fuller *The Morality of Law*'ın ikinci baskısına *A Reply to Critics* bölümünü ekler. Bu bölümde onu eleştirenlere olan eleştirilerini dile getirir: Fuller, *The Morality of Law*, "A Reply to Critics", s.187-242. 1958 yılında başlamış olan tartışma böylelikle 1969 yılında son bulur.

¹³¹ Dworkin'in Fuller'a karşı ileri sürdüğü eleştirilerden bir tanesi de budur. Dworkin, 1964-1965, s.674-675; Dworkin, 1965, s.636.

¹³² Murphy, s.245.

¹³³ Murphy, s.245.

¹³⁴ Murphy, s.246.

¹³⁵ Murphy, s.249.

Ancak bu iddialar sekiz ilkenin etik ilkeler olduğunu iddia etmek için yeterli midir? Yukarıda belirtildiği gibi, etik ilkeler insanın değerinin bilgisinden türetilen ilkelerdir. “*İnsanın değerinin bilgisine dayanarak çıkarılan ilkeler, reductio ad absurdum yoluyla temellendirilebilir. Böyle bir ilkenin bize bildirdiği ise şöyle bir şeydir: bir insan şöyle şöyle davranırsa (ya da davranmazsa), insanın yapısal olanaklarının gerçekleşmesini engellememesi olasılığı artar. Tersini yapmak, gerçekten bu olanakların gerçekleşmesini engelliyorsa -bu gösterilebiliyorsa-, ilkenin gerekliliği temellendirilmiş olur.*”¹³⁶ O halde kanun koyucular sekiz ilkeye uygun davranıyorsa, insanın yapısal olanaklarının gerçekleşmesinin engellenmemesi olasılığı artmakta mıdır? Sekiz ilkeye riayet eden hukuk sistemlerinde insanın yapısal olanaklarının engellenmesi olasılığının arttığı ileri sürülebilir. Ancak bunun kavramsal olarak böyle olması gerekmemektedir. Daha açık bir ifadeyle kavramsal olarak sekiz ilkeye riayet eden ve insanın yapısal olanaklarını engelleyen hukuki sistemler olabilir. Dolayısıyla yapısal olanakları engellememe hususu, hukuk kurallarının içeriğine yönelik ilkelerle ilgilidir, işkence yasağı yapmamak gerekir veya ırk ayrımı yapmamak gerekir gibi. Fuller’ın ileri sürdüğü sekiz ilke ise kanun yapma sürecine ilişkin ilkelerdir. Ancak sekiz ilkenin insanın yapısal olanaklarının gelişimine hiçbir şekilde etki etmediğini iddia etmek doğru değildir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi, sekiz ilke aracılığıyla vatandaşlar hukuk sisteminin bir parçası haline gelmektedir. Daha da ötesi sekiz ilke aracılığıyla belirsizlikten ve kaostan uzak bir düzen kurulmaya çalışılmaktadır. Böyle bir hukuki düzen öngörülebilir bir düzendir ve kanun koyucuların keyfi davranışlarının önüne geçmektedir. Dahası öngörülebilir bir ortam adaletsiz kanunların eleştirilmesi ve değiştirilmesi için de bir zemin hazırlamaktadır.¹³⁷ Bütün bu iddiaların yanında, adil, haklara saygılı, geliri eşit bir biçimde dağıtmayı hedefleyen rejimlerin de, hedefledikleri bu “iyi” amaçları sekiz ilkeye uygun bir şekilde inşa edilmiş hukuk sistemleri aracılığıyla gerçekleştirebilecekleri unutulmamalıdır.¹³⁸

Netice olarak, etik ilkeler insanın yapısal olanaklarını gerçekleştirmesiyle ilgili ilkeler ise, Fuller’ın ileri sürdüğü ilkeler etik ilkeler olarak kabul edilebilecek midir? Sekiz ilke kişinin özerkliğine saygı

¹³⁶ Kuçuradi, 2009, s.179.

¹³⁷ Bu konuda bkz. Decent, s.573.

¹³⁸ Waldron, 1994, s.266.

göstererek, öngörülebilir bir çerçeve sağlayarak, vatandaşı korku ve kaostan uzak tutarak, aslında insanın yapısal olanaklarını geliştirmesine *dolaylı yoldan* hizmet ettiği için etik ilkelerle ilişkili ilkeler olarak kabul edilebilir. Ayrıca sekiz ilkenin, insanın yapısal olanaklarının gelişimine hizmet eden bir hukuk sistemi oluşturmak için etik ilkeler yanında gerekli ilkeler olduğu da unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, Sururi.(2004). Modern Doğal Hukuk Bağlamında John Finnish'in Hukuk Teorisi. *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1-2), 3-22.
- Aktaş, Sururi. (2011). *Prosedürel Doğal Hukuk Lon L. Fuller'in Hukuk Kavramı*. İstanbul: XII Levha Yayınları.
- Bix, Brian H. (2004a). Doğal Hukuk: Modern Gelenek. çev. Ertuğrul Uzun, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi*, 6(2), 291-343.
- Bix, Brian. (2004b). *Jurisprudence Theory and Context*. Durham Nort Carolina: Carolina Academic Press.
- Ceylan, Şule Şahin. (2014). *H.L.A Hart'in Hukuk Kavramı*. İstanbul: XII Levha Yayıncılık.
- Decent, Evan Fox. (2008). Is The Rule of Law Really Indiffernt to Human Rights?. *Law and Philosophy*, 27(6), 533-581.
- Dworkin, Ronald. (1964-1965). Philosophy, Morality, And Law-Observations Prompted by Professor Fuller's Novel Claim. *University of Pennsylvania Law Review*, 113, 668-690.
- Dworkin, Ronald. (1965). The Elusive Morality of Law. *Villanova Law Review*, 10, 631-639.
- Fuller, Lon L. (1958). Positivism and Fidelity to Law - A Reply to Professor Hart. *Harvard Law Review*, 71(4), 630-672.
- Fuller, Lon L. (1965). A Reply to Professors Cohen and Dworkin. *Villanova Law Review*, 10(4), 655-666.
- Fuller, Lon L. (1969). *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press.
- Fuller, Lon L. (2001a). Human Interaction and the Law. *Principles of Social Order Selected Essays of Lon. L. Fuller*. Ed. Kenneth I Winston, Oxford-Portland Oregon: Hart Publishing, 231- 266.
- Fuller, Lon L. (2001b). Means and Ends. *Principles of Social Order Selected Essays of Lon. L. Fuller*. Ed. Kenneth I Winston, Oxford-Portland Oregon: Hart Publishing, 61-78.

- Hart, H.L.A. (1958). Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harvard Law Review*, 71(4), 593-629.
- Hart, H.L.A. (1983). Lon L. Fuller: *The Morality of Law. Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Clarendon Press, 343-364.
- Hart, H.L.A. (1997). *The Concept of Law*. Oxford University Press.
- Hart, H.L.A. (2011). *Hukuk, Özgürlük ve Ahlâk*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Himma, Kenneth Einar. (2010). *Hukukun Ahlâki Kriterleri Kapsayıcı ve Dışlayıcı Pozitivistler Arasındaki Tartışma*. çev. Saim Üye, Ankara: Bilge Su Yayınları.
- Keyman, Selahaddin. (1978). Hukuki Pozitivizm. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 35(1-5), 17-55.
- Keyman, Selahaddin. (1998). Tabii Hukuk Doktrinin Epistemolojik Tahlili. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 47(1-4), 17-36.
- Kramer, Matthew. (1999). Scrupulousness without Scruples: a Critique of Lon Fuller and his Defenders. *In Defense of Legal Positivism*. Oxford University Press, 37-77.
- Kuçuradi, Ioanna. (1988). Ahlâk ve Kavramları. *Uludağ Konuşmaları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 20-36.
- Kuçuradi, Ioanna. (1998). *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını.
- Kuçuradi, Ioanna. (2006). *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, Ioanna. (2007). İnsan Onuru Kavramı ve İnsan Hakları, *İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 69-76.
- Kuçuradi, Ioanna. (2009). Normların Bilimsel Temellendirilebilirliği. *Çağın Olayları Arasında*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 175-182.
- Luban, David.(2008). *Legal Ethics and Human Dignity*. Cambridge University Press.

- Luban, David. (2010). The Rule of Law and Human Dignity: Re-examining Fuller's Canons. *Hague Journal on the Rule of Law*, (2), 29-47.
- Murphy, Colleen. (2005). Lon Fuller and The Moral Value of Rule of Law. *Law and Philosophy*, 24(3), 239-262.
- Murphy, Jeffrie G., Coleman, Jules. (1990). *Philosophy of Law*. Oxford: Westview Press.
- Nadler, Jennifer. (2008). Hart, Fuller and the Connection Between Law and Justice. *Law and Philosophy*, 27(1), 1-34.
- Raz, Joseph. (2008). Hukuk Devleti ve Erdemi. çev. Bilal Canatan, *Hukuk Devleti, Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*. Editörler: Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adnan Küçük, Ankara: Adres Yayınları, 149-166.
- Rundle, Kristen. (2012). *Forms Liberate*. Oxford: Hart Publishing.
- Rundle, Kristen. (2013). Form and Agency in Raz's Legal Positivism. *Law and Philosophy*, 32(6), 767-791.
- Summers, Robert S. (1965). Professor Fuller on Morality and Law. *Journal of Legal Education*, 18(1), 1-27.
- Summers, Robert S. (1984). *Lon L. Fuller*. Edward Arnold.
- Surlu, Aydan Ömür. (2008). *H.L.A Hart'ta Tanıma Kuralı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Tepe, Harun. (1998). Bir Felsefe Dalı Olarak Etik: 'Etik' Kavramı, Tarihçesi ve Günümüzde Etik. *Doğu Batı*, S.4, Ağustos, Eylül, Ekim, 11-28.
- Tepe, Harun. (2011). *Etik ve Metaetik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Uslu, Cennet. (2009). *Doğal Hukuk ve Doğal Haklar*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Uygur, Gülriz. (2003). Hukuki Pozitivizmin Değişen Yüzü Mü?. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(3), 145-176.
- Uygur, Gülriz. (2006). *Hukuk, Etik ve İlkeler*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Uygur, Gülriz. (2014). Ioanna Kuçuradi'nin Görüşlerinden Hareketle Hukuk Normlarının Türetilmesindeki Temel Problem: Etik Mi? Ahlâk Mi?. *Ioanna Kuçuradi Çağın Olayları Arasında. Ioanna Kuçuradi'ye*

- Armağan*. Editörler: Betül Çotuksöken, Gülriz Uygur, Hülya Şimga, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 163-172.
- Uzun, Ertuğrul. (2005). Ahlâksızlığın Cezalandırılması: Devlin-Hart Tartışması. *Eskişehir Barosu Dergisi*, S.6, 52-71.
- Van der Burg, Wibren. (2014a). *The Dynamics of Law and Morality A Pluralist Account of Legal Interactionism*. Ashgate.
- Van der Burg, Wibren. (2014b) Lon L. Fuller'dan Yasa Koyuculara Dersler. çev. E. İrem Akı, *Hukuk Kuramı*, 1(3), 58-64.
- Wacks, Raymond. (2013). *Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş*. çev. Engin Arıkan, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Waldron, Jeremy. (1994). Why Law- Efficacy, Freedom, or Fidelity. *Law and Philosophy*, Special Issue on Lon L. Fuller,13(3), 259-284.
- Waldron, Jeremy. (2008). The Concept and The Rule of Law. *Georgia Law Review*, 1(43), 1-61.
- Waldron, Jeremy. (2012). How Law Protects Dignity. *The Cambridge Law Journal*, 71(1), 220-222.
- Winston, Kenneth I. (2001). Introduction. *Principles of Social Order Selected Essays of Lon. L. Fuller*. Editör: Kenneth I Winston, Oxford-Portland Oregon: Hart Publishing, 25-58.
- Yücel, Mustafa Tören. (2005). *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Başkent Klişe Matbaası.

